

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI**

II

Coordonator: Viorel Cernica

Ediție îngrijită de: Mona Mamulea

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 2007

A.D. XENOPOL – ISTORIC ȘI FILOSOF AL ISTORIEI

MIHAI POPA

Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920) este cunoscut îndeobște ca autorul unei sinteze în istoriografia română, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (1888–1893), „cea dintâi formă sintetică a istoriei naționale, în expunerea ei cea mai largă de până acum” (D. Onciul), proiect clamat în perioada modernității „instituționalizate” cultural și politic în forme care suscitau atâtea controverse, în planul ideilor, dar și în planul, mai agitat, al praxis-ului social și politic. Istoric, filosof, jurist, om de cultură în înțeleșul deplin al cuvântului, acela reclamat în sferile elitei intelectuale postpașoptiste, în perioada junimistă (din care face parte, ca ideolog – elev al lui Maiorescu și bursier al cenaclului la Berlin –, apoi dizident și critic fervent, de pe poziții liberale, al orientărilor promovate de cercul ieșean), s-a remarcat în mod special prin realizarea unui sistem propriu de interpretare a istoriei (și fundamentare științifică a acesteia) în teoria *seriilor istorice*, bine receptată pe plan european încă din momentul apariției.¹ Între cele două opere reprezentative pentru istoriografie și filosofia istoriei, Xenopol a desfășurat o intensă activitate universitară și academică. A publicat în țară și în străinătate cca. 80 de titluri în domeniul amintit, dar și în economie, drept (a profesat magistratura), sociologie; a tradus din Goethe (*Hermann și Dorothea*) și i-a editat pe Eminescu și Creangă.²

Activitatea sa de istoric i-a permis să acumuleze suficiente date care, alături de parcurgerea unui vaste literaturi în domeniile consacrate, dar și prin sinteza unor domenii adiacente istoriei, vor constitui elementele de structură și argumentare ale *Principiilor fundamentale ale istoriei*, ale căror concluzii și concretizări conceptuale, aplicate de această dată istoriografic, le vom regăsi în *Istoria domniei lui Cuza Vodă*, publicată în 1903.

¹ *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, Ernest Leroux, 1899, VI + 348 p.; ed. a II-a; *La théorie de l'histoire*, Paris, Ernest Leroux, 1908, VIII + 483 p.

² Pentru o privire de ansamblu asupra operei lui Xenopol, ca și pentru evoluția și integrarea concepției istoriografice și teoretice în context contemporan, a se vedea: Alexandru Zub, *La conception historique de A.D. Xenopol*, în „Revue roumaine d'histoire”, 8, 1970, nr. 4, p. 727–744; Idem, *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A.D. Xenopol*, București, Editura Științifică, 1983; Idem, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, Editura Academiei, 1985. O sinteză bibliografică cvasi-completă la data apariției: Idem, *A.D. Xenopol. Biobibliografie*, București, Editura Enciclopedică Română/Editura Militară, 1973.

Preocupat în mod constant de a găsi acel *modus essendi* al faptului istoric, Xenopol nu este scindat între teoria și practica istoriei, ci caută să combine experiența sa în domeniul cercetării istoriografice cu reflecția constantă asupra principiilor și metodelor, asupra mijloacelor specifice de cunoaștere a istoriei, pentru ca acestea să nu fie prejudiciate nici în forma, nici, mai ales, în conținutul lor științific, de o tentație care să îndepărteze munca istoricului de țința sa implicită: cunoașterea adevărului istoric. Tentațiile, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când științele exacte, științele universalului, păreau a oferi modelul prin excelență, erau amplificate de „comandamentul” pozitivist (sub influența pozitivismului francez, și, mai ales, al lui Comte), când mulți istorici încercau „o ridicare a științelor istorice pe «treapta pozitivă», o transformare a științelor istorice în științe exacte”³. Era, altfel spus, și o opțiune între monismul sau dualismul metodologic, atunci când, după o perioadă de reflecție asupra evoluției istoriei și o consacrare a filosofiei istoriei în sensul ei tradițional (și speculativ – Vico, Voltaire, Herder, Rousseau, Hegel), se trecea la o fundamentare critică, epistemologică, a principiilor, făcută de neokantieni (Dilthey, Windelband, Rickert). Xenopol a receptat mai mult această a doua tendință (studiile sale de la Berlin și Gressen, urmate, printre alții, cu Leopold von Ranke, Curtius, Mommsen, contactul cu filosofia germană îi deschid această perspectivă, determinându-l, în același timp, să se delimiteze de o elaborare speculativă, dar și de tendințele pozitivistice). Preocupările sale (reflexate și în studiile publicate până la *Teoria istoriei*) îl situează în sfera enciclopedismului pozitiv modern, pe care l-a cultivat inclusiv în rândul studenților, în același timp cu un acut sentiment al obiectivității (în spiritul școlii lui Ranke) și cu convingerea că nimic nu e mai presus decât stabilirea adevărului, așa cum este reflectat de faptul istoric. „În felul meu de a trata istoria, mărturisirea Xenopol, nici nu înțeleg cerința făcută istoricului de a fi nepărtinitor. Nu poți decât să fii astfel, de îndată ce te hotărăști a nu aprea evenimentele”⁴.

Dacă *Istoria românilor în Dacia Traiană* reprezintă, „în plan istoriografic [...] prefigurarea Marii Uniri, la care Xenopol a mai putut asista”⁵, valoarea principiilor din *Teoria istoriei*, de altfel, intens dezbătute în epocă, în special prin prisma conceptelor sale cel mai des invocate – cauzalitatea în repetiție, cauzalitatea în succesiune, legea istorică, seriile de dezvoltare –, au devansat într-o anumită privință opera istorică, aceasta din urmă constituindu-se în obiect al criticii (formulată de Hasdeu, Maiorescu, Iorga), încă de la apariție. Aceste obiecții, în parte întemeiate dacă ținem seamă de exigențele noii școli românești de istoriografie, prin trei dintre cei mai cunoscuți reprezentanți ai săi, N. Iorga, I. Bogdan și D. Onciul, urmăreau să fundamenteze istoriografia națională pe o reală critică a izvoarelor. Publicarea acestora (și

³ N. Bagdasar, *Filosofia istoriei*, în „Revista de filosofie”, vol. XVII, 1932, p. 522.

⁴ Apud Al. Zub, *A.D. Xenopol. Biobibliografie*, ed. cit., p. 17–18.

⁵ Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, Editura Academiei, 1985, p. 98.

fructificarea lor monografică ori în studii de sinteză) trebuia să se facă după o temeinică analiză arheografică, lingvistică, după o îndelungată analiză a textului sau a valorii sale documentare, pentru a preîntâmpina o sinteză ale cărei concluzii și consecințe istoriografice să pericliteze autenticitatea faptului istoric.

Cu privire la necesitatea unei sinteze a istoriei naționale, părerile erau împărțite în epocă.⁶ Acumularea și publicarea izvoarelor interne și externe era un proces continuu care (prin exigențele metodologice, dar și datorită inexistenței unor lucrări monografice cvasicuprinzătoare care să permită realizarea de conexiuni între epoci, curente, monumente și instituții culturale și social-politice) nu se putea finaliza în sensul epuizării surselor și a semnificațiilor. Pe de altă parte, în sistemul unei culturi, din considerente structurale și, nu în ultimul rând, funcționale, operele de substanță, având caracter sintetic – bazate pe analiza faptelor acumulate și generalizarea pentru sfere mai largi ale realității investigate –, trebuie să marcheze etape în evoluția spirituală pentru a permite relansarea cercetării, dar și conceptualizări fără de care sensul acestei evoluții nu se întrevește.

Retrospectiv, *Istoria românilor...* a lui Xenopol răspundea ambelor exigențe – criteriul documentar fiind, inevitabil, marcat temporal și, prin urmare, mai relaxat (istoriografia românească nu sistematizase încă datele, mai mult, existau lacune monografice și chiar documentare pentru anumite probleme istoriografice), fapt observat (și reproșat) de mulți istorici contemporani. Însuși Iorga, pledând pentru aspectul documentar și critica izvoarelor, observa totuși o anumită scădere a interesului teoretic, iar acest fapt, mult mai târziu, i-l va reproșa lui Xenopol, deși fostul său profesor își fundamentase cercetarea sub toate aspectele, cu atât mai mult sub aspectul teoretic sau al principiilor fundamentale, cum mai clar se va vedea în *Domnia lui Cuza Vodă* și *Istoria partidelor politice din România*. „Xenopol ... n-a fost doar omul sintezelor, ci și un spirit analitic, a cărui seriozitate și rigoare n-au fost puse la îndoială decât în momente de polemică declarată sau implicată”.⁷ Xenopol nu separă, în toată activitatea sa, cu atât mai mult în operele sale, analiticul și sinteticul, acumularea și critica documentară fiind însoțite permanent de fundamentarea teoretică, numai aceste direcții împreună putând asigura istoriei caracterul științific. Ideea va fi îndelung argumentată, inclusiv polemic, odată cu sistematizarea conceptuală, metodologică și logică a *Principiilor fundamentale*. Între contestare și recunoaștere, *Istoria românilor* se impune drept o lucrare de referință, fiind bine

⁶ T. Maiorescu, inițial în favoarea sintezei, ca și a relansării cercetării istoriografice de anvergură, inclusiv monografică, publicarea documentelor etc., critică sinteza xenopoliană, considerând-o prematură. Valoarea ei metodologică și semnificația culturală mai extinsă nu pot fi însă ignorate. *Ibidem*, p. 89–97.

⁷ *Ibidem*, p. 63. „Să spunem numai, pentru a schița un cadru minimal, că perspectiva cea mai amplă în care s-ar putea regândi această operă e aceea a duratei, care convine în mod egal istoricului și filosofului. Reflecția despre timp rămâne definitivă pentru orice demers, în ambele direcții, mai cu seamă când e vorba de sinteză” – Idem, *Istorie și perspectivă în concepția lui A.D. Xenopol*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, XXXII, 1995, p. XIII.

receptată și peste hotare.⁸ De altfel, autorul primește premiul Academiei, fapt care îl irită, se pare, pe B.P. Hasdeu, deoarece, considera acesta, „cine merge în istorie prea iute nu poate face nimic serios”; mai mult, Hasdeu este de părere că sinteza este făcută *à la vapeur*, nu conține nimic nou, „este superficială și nu poate aduce servicii care se cer de la asemenea scrieri”⁹. După 1893, odată cu apariția ultimului volum al sintezei, în bibliografia autorului se acumulează, de la an la an, studiile care-i vor consacra personalitatea, culminând cu expunerea sistematică, apărută în 1899, în limba franceză, *Les principes fondamentaux de l'histoire*. Cercetătorul în istoriografie este dublat de teoreticianul științei istoriei, de filosoful Xenopol. Este demn de remarcat că, în urma publicării operei sale istoriografice, istoricul extrage principiile și considerațiile generale asupra acestei discipline folosind ca premise înseși datele acestei cercetări, fapt inedit în epocă, remarcat de H. Rickert, filosoful neokantian reprezentant al Școlii de la Baden, fondator, alături de W. Windelband, al filosofiei valorilor.¹⁰ Așa cum va proceda întotdeauna, Xenopol își stabilește foarte clar intențiile, fiind cât se poate de realist în ceea ce privește scopurile fiecăreia dintre întreprinderile sale în cercetarea istorică și, cu atât mai mult, în teoretizarea acesteia. Încă de la început se delimitează de o anumită filosofie a istoriei, în primul rând de cea speculativă, amintind că, în ceea ce privește opera sa, nu a încercat altceva decât o cercetare și o stabilire a principiilor pe care se bazează cunoașterea trecutului, pentru a demonstra „caracterul științific al acestei cunoașteri”. „Într-un cuvânt, scrie autorul, am încercat să formulăm teoria istoriei”, deoarece în istorie, spre deosebire de științele naturii, „numai în zilele noastre s-a deschis în mod serios calea investigării principiilor pe care se bazează cunoașterea trecutului, ceea ce a făcut posibilă formularea” acestei discipline.¹¹

Preocupările mai mult sau mai puțin sistematice, în orice caz, aplecarea pentru problemele generale ale istoriei și teoretizarea fenomenelor social-culturale sunt constatate la Xenopol în toată activitatea publicistică, începând încă din 1869, în cadrul Junimii. De aceea se poate considera că opera istoriografică se întrepătrunde cu perspectiva epistemologică și metodologică aplicată istoriei.

Punctul culminant al acestor preocupări îl constituie teoretizarea seriilor de dezvoltare istorică, în ediția a II-a a *Principiilor* (având ca subtitlu *Teoria istoriei*) din

⁸ Alfred Rambaud, prezentând publicului și Academiei Franceze *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, consideră că aceasta este o lucrare „întreprinsă cu știință și metodică”, o lucrare ce va oferi în sfârșit Occidentului o istorie a romanității orientale, povestind „uimitoarea *Odisee* a poporului”. Vezi Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, ed. cit., p. 99–100.

⁹ Apud Dan Berindei, *A.D. Xenopol și istoricii din vremea sa*, în: *A.D. Xenopol – Studii privitoare la viața și opera sa*, coord. L. Boicu și Al. Zub, București, Editura Academiei, 1972, p. 116.

¹⁰ „Xenopol era o minte mai elastică și – dată fiind educația sa de istoric – mai dispus să țină seama de realitatea concretă decât Rickert, care se dezvoltase mai mult în lumea abstracțiunilor și avea fanatismul împărțirilor logice abrupte” (I. Petrovici, *A.D. Xenopol, Ibidem*, p. 259).

¹¹ A.D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, traducere și studiu introductiv de Rodica Croitoru, București, Editura Academiei, 2003, p. 33–34.

1908.¹² Această ediție, prin comparație cu prima (ambele apărute în limba franceză, deci într-un orizont cultural-lingvistic care a permis o bună receptare și difuzare europeană), este semnificativă în sensul completitudinii referințelor bibliografice, ca și în cel al întemeierii teoretic-polemice, aducând contribuții suplimentare sub aspectul fundamentării filosofice a teoriei istoriei. Astfel, autorul introduce aici un capitol special asupra cauzalității (sub dubla ei formă, a cauzalității în fenomenele de repetiție și în cele de succesiune), realizând unificarea între științele particularului (istoria), ale generalului (științele despre legi) și știința universalului (care este filosofia); de asemenea, constatăm și o secțiune aparte dedicată *valorii* în istorie, prin care se analizează concepția reprezentanților Școlii neokantiene de la Baden (în special a lui H. Rickert).¹³

Teoria seriilor istorice (mai pe larg, teoria istoriei în concepția lui Xenopol) a avut un larg ecou publicistic, fapt consemnat de numeroase recenzii, traduceri în limbi de circulație, precum și de includerea autorului în marile enciclopedii universale și naționale: *Larousse du XXe siècle* (Paris, Paul Augé, 1933, p. 1102); *Dictionnaire encyclopédique Quillet*, editat de Raul Mortier (Paris, 1935, p. 5093); *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. 35 (Roma, 1937, p. 820); *Der große Brockhaus*, Paul Edwards, vol. 7 (New York, London 1967, p. 233) și altele.¹⁴

Valențele ei epistemologice sunt insistent amintite de autor, în mod special în capitolul dedicat valorii în istorie – în acest sens, Xenopol dezvoltând argumentația sa sub aspect polemic, dar acurat științific, în alte studii speciale, separate de operă, anterioare sau ulterioare acesteia (polemica cu H. Rickert este ulterioară primei ediții, cea din 1900 – în care Xenopol realizează o critică a apriorismului kantian –, concretizându-se în studii publicate în „Revue philosophique” a lui Th. Ribot și „Revue de synthèse historique” a lui H. Berr).¹⁵

Teoria istoriei, așa cum apare aceasta în ediția a doua (1908), este structurată astfel¹⁶:

¹² Octavian Buhociu, *Ideea-acțiune în filosofia istoriei a lui Alexandru Xenopol*, în: A.D. Xenopol – *Studii privitoare la viața și opera sa*, ed. cit., p. 165–181. Pentru aspectele bibliografice, a se vedea, în volumul citat, Al. Zub, *A.D. Xenopol – orizont bibliografic și documentarist*; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 180–195 etc.

¹³ Vezi Rodica Croitoru, *Viața și opera lui A.D. Xenopol*, Studiu introductiv la A.D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, București, Editura Academiei, 2003, p. 6.

¹⁴ *Ibidem*, p. 9.

¹⁵ Este vorba despre studiile *Les sciences naturelles et l'histoire* (1900) și, respectiv, *Les faits de repetition et les faits de succession* (1902).

¹⁶ Sistematizarea ne aparține, fiind realizată pe criterii metodologice și pe baza câtorva arii conceptuale cu rezonanță unitară. Acestea ar fi: analiza cauzalității în cele două forme (repetiție și succesiune) și relația universal – individual (I); delimitarea istoriei (ontologie și gnoseologie), ca devenire, relația cu celelalte domenii, semnificația legii (și a legității), cu echivalentul ei în devenire – seria (II); în fine, revenirea la universal, prin seria istorică, dar și prin legile evoluției, însă universalul devenit istorie, deoarece „în fiecare serie istorică găsim mereu la lucru, mai întâi, marea forță a evoluției, apoi acțiunea mediului și forța individualității” (Xenopol, *Principiile...*, ed. cit., p. 400) (III). Ultimele două capitole, distincte și cumva în afara acestui traseu, tratând despre concepții (printre acestea, materialismul istoric) și despre metodă, au, se poate spune, un caracter tehnic, reflectând întregul constituit de primele trei părți (IV).

I. Primele trei capitole sunt dedicate sistematizării științelor și raporturilor dintre acestea și fenomenele de repetiție (științe teoretice) și de succesiune (științe istorice), fiind analizate conceptul cauzalității (în dubla ei formă, cauzalitatea în repetiție și cauzalitatea în succesiune), cel de lege, raportul dintre cauză și lege, tranziția dintre cele două forme de cauzalitate și întemeierea științifică a istoriei.

II. Capitolele IV–VIII expun, după o prealabilă desfășurare a *opiniilor eronate asupra scopului istoriei* (IV), factorii constanți ai istoriei (în concepția autorului, *rasa, caracterul național, continuitatea intelectuală*) și legile false, în concepția altor autori, privind influența specială sau conjugată a acestora asupra dezvoltării istoriei. Sunt tratate, în cadrul categoriei de evoluție, pe diferite paliere (regnuri, la Xenopol) – anorganic, organic și spiritual – sensurile evoluției istorice, cu un capitol aparte (VIII) asupra *auxiliarelor evoluției* (printre care acțiunea mediului intelectual și instinctul de conservare al individului și al speciei, expansiunea, lupta pentru existență și imitația; rolul personalității, hazardul), pentru ca următorul capitol (VIII) să fie dedicat influenței inconștientului asupra dezvoltării (evoluției) și raportului conștient–inconștient.

III. Capitolele IX–XI cuprind formularea propriu-zisă a legilor dezvoltării după o descriere a celor două categorii (legi ale repetiției și ale succesiunii) și a modului lor de acțiune, reflectat în psihologie, sociologie, istorie etc.

Acestea sunt expuse în conformitate cu cele dezvoltate de autor anterior, în capitolul dedicat cauzalității, deoarece, potrivit concepției sale, în fenomenele de succesiune (i.e. istorice), prin intervenția factorului timp, legitatea dobândește valențe explicative, altele decât cele consacrate în domeniul științelor exacte, unde legile sunt considerate modale (descriptive) și, mai rar, cauzale. Determinismul în istorie, prin conceptele specifice introduse, în primul rând cauzalitatea în succesiune, aduce în prim plan modalități de afirmare a particularului, de aceea el nu poate fi descris prin categoriile clasice, aplicabile științelor generalului. Aici, Xenopol este de acord cu ceilalți teoreticieni ai istoriei, în special cu neokantienii Școlii de la Baden, dar și cu orientarea pozitivistă (A. Comte), potrivit cărora științele istorice sunt științe ale individualului. Această nuanță este clar exprimată de R. Aron: „Determinismul nu este simpla aplicare în istorie a principiului general de cauzalitate, ci o anumită filosofie a istoriei [...]. Regulile elementare fac previzibile consecințele evenimentului pe care decizia individului le va introduce în trama determinismului. Dar singularitatea situației cedează locul inițiativei și inovației, în timp ce precizează regularitățile parțiale”¹⁷.

¹⁷ Raymond Aron, *Introducere în filosofia istoriei*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 287–288. Aici, autorul expune posibilitățile intervenției active în istorie, în conformitate cu exigențele cauzalității istorice și (sau) sociologice, deoarece „omul de acțiune pretinde și aceste regularități, și aceste hazarduri. Fără unele, el ar fi redus la rolul de executor al destinului” (*Ibidem*, p. 288). Fără îndoială, categoriile cauzalității (legității) istorice sunt specifice și opozabile – între anumite limite – unui determinism global, căci altfel, „dacă determinismul microscopic ar fi în același timp total și real, persoana n-ar mai avea alte resurse decât să realizeze un decret transcendent” (*Ibidem*).

Este, poate, interesant de subliniat faptul, observat de unii exegeți (Gheorghe Toma, de exemplu), că A.D. Xenopol, deși insistă că legea (în conceptul clasic) este inoperabilă în istorie, deoarece nu se poate aplica ideea de lege de producere a fenomenelor decât acelor fenomene care se repetă¹⁸, prin considerarea unei legități în succesiune, are loc o ruptură cu punctul de vedere „susținut de părintele pozitivismului modern (A. Comte – n.n.), precum și [de] reprezentanții pozitivismului contemporan”¹⁹. Am amintit aceste aspecte datorită faptului că, la Xenopol, conceptul de lege (în relație cu cel de cauzalitate) are o reală importanță în sistemul de explicare a istoriei. Bineînțeles, acestea sunt analizate în strânsă legătură cu faptul istoric: „raportat la diferența care îl deosebește de faptul de repetiție”, diferență constând în aceea că „fiind individual, general sau chiar universal în privința spațiului, este absolut individualizat în timp”²⁰. Prin prisma acestei afirmații este analizată mai departe categoria de serie istorică (capitolul XI), asupra căreia vom insista mai pe larg, fiind definitorie pentru concepția autorului.

IV. În finalul *Principiilor*, Xenopol trece în revistă *Concepțiile asupra istoriei* (XII), așa cum se prezentau acestea în momentul redactării lucrării, și metodele (XIII) de alcătuire a unui text istoric, prin folosirea celor două surse majore: *monumentele* și *documentele*, purtătoarele urmelor materiale și ale semnificației inteligibile a faptelor istorice.

Am făcut această scurtă prezentare a lucrării pentru a schița un posibil itinerariu logic, dar și din considerente de interpretare. Opera xenopoliană, deși e scrisă în spiritul pozitivist al epocii, cu un sistem de argumentare clasic și cu o desfășurare ritmică, secvențială, proprii școlii germane și metodei riguroase a acesteia, pare, la prima vedere, stufoasă și inegală, neechilibrată. Ea are totuși o structură bine gândită și, mai ales, funcțională.²¹ Astfel, în primele trei etape sau căi detașate de noi, autorul parcurge un traseu, în esența lui, hegelian – cu toate că este departe de el intenția unei teorii speculative, așa cum spune răspicat în partea introductivă. Însă nu atât parcurgerea celor trei stadii hegelieni (teză – antiteză – sinteză) este de urmărită în expunerea sa, ci a unui triunghi logic în care enunțurile sunt trecute sistematic prin trei zone ale discursului: *configurarea generalului*, *analiza particularului*, pentru a delimita *zona istoricului* – realitate și construcție logică (într-o logică diferită de cea tradițională, deductivă și inductivă, o logică a particularului sau, mai aproape de realitatea domeniului, a succesiunii, care, spune Xenopol, își „așteaptă încă Aristotel-ul și Bacon-ul ei”).

¹⁸ A.D. Xenopol, *Istorie și geologie*, Iași, 1910, p. 16.

¹⁹ Gheorghe Toma, *Semnificația legii abstracte la A.D. Xenopol*, în *A.D. Xenopol – Studii privitoare la viața și opera sa*, ed. cit., p. 183.

²⁰ A.D. Xenopol, *Principiile...*, ed. cit., p. 383.

²¹ Xenopol încearcă să refacă o critică a „rațiunii istorice” (kantian vorbind), sprijinind întotdeauna traseul logic pe o argumentare istorică, sociologică. Dezvoltarea principiilor este menținută la nivelul faptului, al analizei fenomenului, pentru a delimita succesivul și cauzalitatea specifică în relație cu repetitivul fenomenelor naturale. Cf. N. Bagdasar, *Filosofia contemporană a istoriei*, S.R.F. (București), 1930, p. 161.

Pentru a exemplifica, trebuie să urmărim traiectoria pe care o parcurge în structura lucrării conceptul de lege. Astfel, într-o primă etapă, Xenopol delimitează istoria pornind de la principiul realității științei, ca reflectare – cu mijloace metodologice și logice specifice – a fenomenelor de succesiune, spre deosebire de științele naturii, științele ale generalului, care descriu prin intermediul categoriilor clasice (ale universalului) fenomenele de coexistență sau de repetiție. „Faptele de repetiție sunt întregul, a cărui parte se detașează spre a da naștere faptelor de succesiune. Repetiția este fundamentul a tot ceea ce există, pe când succesiunea este ca o inflorescență.”²² Istoria are, astfel, nu numai un domeniu distinct – individualul sau succesivul –, ci și categorii specifice și o logică aparte. Cauzalitatea în repetiție, studiată de științele universalului, „științe teoretice”, în terminologia xenopoliană, unde factorul timp nu afectează manifestarea, desfășurarea fenomenelor, se deosebește de cauzalitatea în succesiune. Cauzalitatea în domeniul științelor care studiază faptele de repetiție se poate manifesta sub forma legii, însă numai aici, fiindcă dincolo, în succesiune, legile generale nu pot explica fenomenele, întotdeauna individuale, categoria echivalentă fiind seria istorică sau seria de dezvoltare. Xenopol rupe cauza de lege și, uneori, „autorul opune într-un fel absolut legea și cauza”, punând „în dificultate posibilitatea explicației”²³, însă, prin formularea principiului tranzitivității dintre cauzalitatea în repetiție și cauzalitatea în succesiune – „cauzalitatea în repetiție se modifică într-un mod tot mai accentuat, pentru a deveni, puțin câte puțin, cauzalitate de succesiune”²⁴ –, legea nu este exclusă total din domeniul succesiunii. Iar aceasta întrucât legile abstracte, cele care enunță generalul, constituie fundamentul explicației (și al determinării) atât pentru faptul că organizează substratul, factorii constanți ai istoriei, fiind înțelese ca legi modale, „legi concrete de producere a fenomenelor”, cât și pentru că pot avea drept rezultat în succesiune seriile de dezvoltare. Seria de dezvoltare recuperează, astfel, puterea și valoarea explicativă a legii, ridicându-le în alt plan, cel al succesiunii. Cele trei etape sunt: a) etapa sciziunii metodologice – cu delimitarea repetitivului de succesiv, integrarea temporalității și afirmarea cauzalității specifice; b) desfășurarea acestui individual ridicat la rang de principiu al științei și reflectarea universalului în individualul istoric, ceea ce conduce la c) recuperarea universalului (inclusiv a legității) prin categoria de serie, afirmarea acesteia drept „element pe care se întemeiază caracterul științific al disciplinelor care tratează despre succesiune”²⁵. Acest

²² Idem, *Principiile fundamentale ale istoriei*, ed. cit., p. 40.

²³ Ath. Joja, *Teoria științei la Xenopol*, în *Studii de logică*, vol. II., București, Editura Academiei, 1966, p. 464.

²⁴ A.D. Xenopol, *Principiile...*, ed. cit., p. 110.

²⁵ În legătură cu necesitatea unui universal istoric și raportul general–universal, H. Rickert propune valoarea ca având un rol esențial în teoria istorică, la care trebuie raportate permanent faptele istorice particulare. Un eveniment istoric poate fi explicat *cauzal* de alt eveniment individual, și nu cu ajutorul legii. „Evident că pretenția lui Rickert este excesivă, spune I. Petrovici. O întâmplare individuală... se deduce din acțiunea unor agenți tot individuali (și în aceasta constă însăși explicarea istorică), dar mai întotdeauna trebuie să se adauge și un coeficient de legi generale... fiindcă altfel

triunghi logic, general – individual (istoric) – universal (serial) și conceptele care îl circumscriu (cauzalitatea în succesiune, legile evoluției și seria istorică) rămâne totuși deschis, prin ultima sa latură, serialitatea. Constituită dintr-o înlănțuire de fapte succesive, neasemănătoare, „legate unele de altele prin relația de cauzalitate ... această relație scoate faptele din izolarea lor și, în fapt, o face cu toate cele care dobândesc un *caracter mai general* decât elementele din care se compun și care le sunt subordonate” (subl. n.)²⁶.

Conceptul de *serie istorică* este fundamental pentru explicația fenomenelor istorice, constituind elementul generalului și al regularității, propus de Xenopol în urma analizei faptelor succesive. În structura sa sunt incluse ideile legității, cauzalității, devenirii (evoluției) și direcției (progresului). Este însă de reținut că seriile istorice conțin în același timp singularitatea în modul de expresie (și ființare) istorică, fiindcă ele înlănțuie fapte „neasemănătoare în spațiu și timp”, astfel încât „direcțiunea în care faptele se mișcă se rostește cu timpul îndestul de limpede pentru a învoi să se întrevadă linia pe care o vor urma în viitor. Și în istorie, deci – și îndeobște în înlănțuirea faptelor succesive – se pot desface idei generale din faptele singuratică”²⁷.

Central pentru afirmarea ideii succesiunii seriale este principiul evoluției; în perioada formulării *Principiilor*, era un termen generic pentru numeroase teorii și discipline (inclusiv evoluționismul darwinist, care a influențat în mod decisiv o bună parte a științei europene și, de aici, s-a extins în câmpul reflecției metaștiințifice, în special în filosofia istoriei). Dezvoltarea acestei idei este paradigmatică pentru cultura modernă. Ieșită la lumină în perioada constituirii criticismului și considerată a fi formula cea mai pertinentă pentru explicarea fenomenelor socio-culturale, ea se extinde, de fapt, în toate sferile cunoașterii, de la teoria cosmologică (teoria Kant-Laplace) trecând în geologie (Ch. Lyell), în fizică, chimie și, mai ales, în biologie (Darwin), adevărata ei consacrare metafizică (speculativă) fiindu-i datorată lui Hegel. Termenul ca atare, pentru descrierea fenomenelor psihologice și, mai ales, sociologice, preluat din teoria darwinistă a evoluției speciilor, cu posibilă extindere pentru sfera culturii și domeniul istoriei, este impus de H. Spencer. „Riguros, spune R. Aron, termenul de evoluție se aplică ontogenezei, dezvoltării virtualităților înscrise în germen”²⁸. Dar, pentru comprehensiunea istorică, atât a ideilor, cât și a faptelor, modelul, într-o formulare mai adecvată, deși paradoxală, de evoluție creatoare²⁹, trebuie să fie nu ontogeneza, ci filogeneza, iar pentru considerarea fenomenelor istorice sub acest aspect se impune și folosirea criteriilor. „Mișcările istorice ar trebui să fie măsurate în

evenimentul istoric ar rămâne neexplicat” – I. Petrovici, A.D. Xenopol, în: A.D. Xenopol – *Studii privitoare la viața și opera sa*, București, Editura Academiei, 1972, p. 258.

²⁶ A.D. Xenopol, *Principiile...*, ed. cit., p. 397.

²⁷ Idem, *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1900, p. 337.

²⁸ R. Aron, *lucr. cit.*, p. 152.

²⁹ *Ibidem*.

funcție de două criterii divergente: cel al unității și al continuității, pe de o parte, cel al profunzimii schimbărilor, pe de alta.”³⁰

Seria istorică (seria de dezvoltare), la A.D. Xenopol, răspunde în primul rând acestui prim criteriu, al unității și continuității, dar, întorcându-ne la cele anterior prefigurate (și afirmate) în capitolele consacrate ideii de evoluție și sensului acesteia, prin integrarea și incidența diferitelor serii, așa cum acestea sunt configurate în *Domnia lui Cuza-vodă*, de exemplu, dar presimțite, într-un plan mult mai vast de desfășurare, în *Istoria românilor...*, seria, al cărei nume este dat de evenimentul care o încheie, asigură explicarea și în plan vertical, deci al schimbărilor de profunzime înregistrate de un anumit eveniment istoric, de o instituție politică, culturală sau economică. Pe lângă aceasta, logica înlănțuirii seriale nu numai că explică faptele cunoscute, dar poate stabili, prin inferență, faptele care nu intră în câmpul analizei, din lipsa documentării lor.³¹ De problema evoluției este legată însă și o alta, cu impact foarte profund asupra cercetării, mai ales asupra cercetării sociologice, și anume posibilitatea predicției. Pentru Xenopol, aceasta din urmă este imposibilă logic, atât în succesiunea spiritului, cât și în cea a evoluției umane sau în succesiunea naturală. Deși datele științei actuale au schimbat radical punctul de vedere, nu este mai puțin adevărat că luarea în calcul a factorului timp, în domeniul istoriei, configurează un interval de nesiguranță, în care condițiile și hazardul, chiar calculate probabilistic, pot perturba esențial datele oricărei preziviziuni. Acest lucru, spune Xenopol, nu este valabil pentru faptele de repetiție: „De îndată ce cunoaștem legea producerii lor, preziviziunea devine posibilă”. Faptele de succesiune însă, legate indisolubil de cele două coordonate, spațiul și timpul, „nu se reproduc niciodată în mod identic”. Xenopol desprinde totuși utilitatea practică a științei istorice, enunțând principiul după care s-a călăuzit în alcătuirea, printre altele, a sintezei sale de istorie națională: „Dacă istoria nu poate clarifica viitorul decât printr-o lumină vagă, ea va servi întotdeauna la înțelegerea prezentului. [...] Mijlocul cel mai sigur de a ne orienta în astfel de cazuri va fi de a urmări, în trecut, direcția pe care a urmat-o înlănțuirea de fapte, dintre care cel din zilele noastre este veriga cea mai apropiată”³².

Am văzut, în cadrul celor câteva considerații expuse anterior, locul și rolul pe care seria istorică le deține în explicația fenomenului (faptului) istoric, sinteză a generalului și individualului, ordonatorul logic (și metodologic) în cercetare. În concepția lui Xenopol, seria, echivalentul legii din științele naturii, are funcții ontologice și gnoseologice – ontologice, fiindcă efectiv „înlănțuie pe firul cauzalității faptele individuale deosebite”, în timp ce funcțiile ei gnoseologice permit conceptualizarea acestor fapte și manevrarea lor în logica discursului, oferind

³⁰ *Ibidem*, p. 153.

³¹ În legătură cu posibilitatea stabilirii, prin inferență, a unor fapte care nu sunt date prin atestare directă, a se vedea Alexandru Surdu, *Probleme de logica istoriei la A.D. Xenopol*, în *Confluente culturale-filosofice*, București, Editura Paideia, 2002.

³² A.D. Xenopol, *Principiile ...*, București, Editura Albatros, 2003, p. 355.

criteriul științificității (și al obiectivității) istorice. Dar cum reușește autorul să ajungă la concluzii potrivit cărora seria este un principiu metodologic viabil și cu evidente funcții epistemologice? În teoria cauzalității pe care o propune, Xenopol distinge între cele două categorii de fapte analizabile științific, plasate în cele două forme care le asigură cunoașterea obiectivă – spațiul și timpul –, în funcție de raportul acestora față de universalul repetitiv sau de individualul istoric (succesiv). Trecerea graduală de la universalitate la individualitate istorică (individualitate în spațiu și în timp) este în funcție de relevanța acestor fapte pentru subiectul cunoscător, care descoperă generalul în repetiție (echivalent cu generalul științelor naturii – științelor teoretice, cum spune Xenopol) și individualul în succesiune. Relația dintre aceste grupe este dată de *tranzitivitate*, faptele de repetiție constituind întregul (fundamentul existențial), iar cele de succesiune, parte a acestui întreg (susceptibilă a se transforma în timp). Tranzitivitatea de fond (de substanță) condiționează tranzitivitatea la nivelul cunoașterii.³³

Tranziția (element de legătură între universalul repetitiv și individualul istoric – conceptual, în descendență kantiană și postkantiană³⁴) ține de *facultatea de transformare*. Astfel, individualul istoric – structurat logic prin conceptul de serie – se raportează permanent la universal prin tranziția spațio-temporală a fenomenelor de la repetitiv la succesiv: 1. fapte universale în spațiu și timp; 2. fapte universale în timp și individuale în spațiu; 3. fapte universale în spațiu și individuale în timp; 4. faptele istorice propriu-zise, individuale atât în spațiu, cât și în timp. Prin *facultatea de transformare* (a cărei acțiune este vizibilă în cele două poziții intermediare, 2 și 3) se „înregistrează prevalarea *dezvoltării* asupra *repetiției*, care își pierde importanța în favoarea *succesiunii*”³⁵. Ceea ce potențează funcția transformatoare a faptelor – cu alte cuvinte, tranziția de la repetitiv la succesiv, de la universal la individual –, făcând sesizabil un sens al dezvoltării, este timpul. „Poziția timpului este determinantă în configurarea concepției lui Xenopol despre realitate și cunoaștere, dar mai ales pentru a înțelege baza acestora, anume *faptul*.”³⁶

Pentru Xenopol, cauzalitatea este un concept care se aplică atât în repetiție, cât și în succesiune. În perspectiva lui, cauza este rezultatul conlucrării dintre forțe și condiții. „Un fenomen este întotdeauna produsul unei forțe naturale care acționează în anumite condiții de existență.” În cauzalitatea în repetiție, rolul condițiilor în relație este neglijabil, cauza fiind, în concepția sa, concomitentă cu efectul. Aici, „cauza ultimă înconjoară de aproape cognoscibilul”, ceea ce nu se

³³ Asupra relevanței acestui concept, într-o descendență kantiană și neokantiană, a se vedea *Studiul introductiv* realizat de Rodica Croitoru la A.D. Xenopol, *Principiile...*, București, Editura Albatros, p. 9–14.

³⁴ *Ibidem*, p. 11.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Alexandru Boboc, *Valoare și „serie istorică” la A.D. Xenopol și H. Rickert. Considerații asupra obiectivității cunoașterii istorice*, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, XI, București, Editura Academiei, p. 332.

întâmplă în cauzalitatea de succesiune, unde cauza ultimă este împinsă către infinit. În aceasta ar consta, potrivit autorului, superioritatea științelor succesiunii (istoriei) asupra celor ale repetiției – primele „elimină până la un anumit punct problema cauzelor ultime”; iar pentru istoria propriu-zisă (istoria umană) „dezvoltarea spiritului uman, comprehensiunea directă și profundă a cauzei se adaugă celui alt avantaj”³⁷ (al eliminării cauzelor ultime, împinse către infinit, n.n.). Dar mai există o diferență: cauzalitatea, în sensul ei logic, determinativ – efectul este generat de cauza sa –, este specifică *numai* succesiunii, unde relația este aceea de generare, de producere și, prin sesizarea coordonatei temporale, de transformare. Dacă, în coexistență, această relație nu este sesizată, deoarece efectul este concomitent cauzei – aici importantă este legea abstractă: „cauzalitatea de repetiție se manifestă sub forma legii” –, în succesiune se poate „developa” temporalitatea sub forma seriei istorice. „Serile istorice sunt produse de acele forțe naturale care, împreună cu condițiile particulare, dau naștere faptelor istorice. Din nici o serie nu lipsește însă *forța evoluției, acțiunea mediului și puterea individualității*.”³⁸

Xenopol găsește în serie un echivalent logic al legii din științele naturii, seria fiind însă întotdeauna „unică și particulară în raport cu timpul”. Faptul istoric nu este un individual indiferent, fără nici un raport cu generalul, deoarece „istoria nu constituie o știință particulară și unică, ci în mod sigur unul dintre cele două moduri de concepere a lumii, modul succesiv în raport cu modul repetiției”³⁹. Faptul istoric, unic și irepetabil, conține în sine universalul – nu este un singular în sine, ci unul semnificativ pentru un complex istoric.⁴⁰

Astfel, seria istorică este pusă să răspundă unui dublu imperativ – teoretic și metodologic –, fiind opusă valorii din concepția lui H. Rickert, care corespunde generalului la care accede istoricul. Xenopol critică școala valorilor, implicit teoria rickertiană, obiecția sa fiind relativă, pe de o parte, la confuzia de sensuri pe care aceasta o introduce referitor la noțiunea de valoare, forțată să devină, dintr-un element moral și cultural al istoriei umane, principiu universal științific pentru toate faptele succesive (raportarea acestora la *valori absolute*); pe de altă parte, dat fiind că această concepție este, în descendență kantiană, centrată etic, morala (valoarea) devine, astfel, o constantă la care trebuie raportate toate celelalte valori.⁴¹

Xenopol este un *istoric și teoretician al istoriei de formație enciclopedică* – una de tradiție modernă, pozitivistă, care însă, prin sursele ei kantiene, dar și postkantene (Hegel), este afectată, cel puțin ca percepție cultural-istorică, de o tentație metafizică mereu disimulată. Deși cantonat într-un realism științific (cu nuanțe critice) și cu un acut simț al valorii practice (însă nu pragmatice), în sensul de

³⁷ A.D. Xenopol, *Principiile...*, ed. cit., p. 94–209.

³⁸ N. Bagdasar, *Scrieri*, București, Editura Eminescu, 1988, p. 265.

³⁹ A.D. Xenopol, *La théorie de l'histoire*, ed. cit., p. 91.

⁴⁰ Al. Boboc, *lucr. cit.*, p. 335.

⁴¹ Rodica Croitoru, *lucr. cit.*, p. 20–21.

finalitate metodologică strictă, cu deschidere pentru cercetarea faptului dat, pentru interpretarea documentului ca realitate (și valoare) intrinsecă – aici, școala germană a avut o influență determinantă –, a căutat mereu să transgreseze limitele disciplinei și ale metodei în favoarea unei viziuni globale, sistematice. Poate că cel mai elocvent moto al strădaniei lui Xenopol, care a încercat să aducă „istoriei un sens și o structură..., tinzând la constituirea unei noi părți a logicii..., pentru a surprinde generalitatea și modul de integrare a particularului în universal”⁴², este un citat din Hegel, din *Fenomenologia spiritului*, căreia, deși nu este în intenția declarată a autorului, *Teoria istoriei* îi revelează unele sensuri cu valoare perenă: „Adevărata ființă a omului este mai degrabă fapta sa; în ea individualitatea este reală. [...] Fapta este ceva simplu determinat, universal, ce poate fi cuprins într-o abstracție: ea este crimă, hoție, binefacere, faptă eroică etc. Și se poate spune despre ea ceea ce este. Ea este aceasta, și ființa ei nu este doar un semn, ci este faptul însuși. [...] În simplitatea acestei ființe, omul este pentru ceilalți o esență universală și încetează de a fi numai ceva presupus”⁴³. Xenopol a căutat să impună istoriei, într-un moment când statutul ei era încă incert, un drept de existență în sfera cunoașterii cel puțin egal cu cel aparținând celorlalte discipline. A căutat, în primul rând, să asigure obiectivitate cunoștinței istorice, să apropie științele individualului de cele ale universalului, dacă nu în metodologie și în factura discursului, cel puțin ca finalitate epistemică: aflarea adevărului. Apoi, a fost interesat nu atât de stabilirea criteriilor acestei obiectivități, cât de sensul devenirii și de cadrul logic care să facă posibilă comunicarea, conceptualizarea acestei devenirii. „Orice s-ar întâmpla, spune R. Aron, adevărul aproximativ și parțial al unui timp este conservat și, totodată, depășit. Cel ce se consacră cercetării pozitive, purtător al permanenței scopului, se simte solidar cu o acțiune comună umanității care este valabilă pentru toți. El participă la un progres, care pare să ștergă treptat urmele realizării sale accidentale.”⁴⁴

Xenopol este autorul uneia dintre cele mai originale – și fundamentate – teorii asupra istoriei, care a reușit să se impună specialiștilor, inclusiv celor recunoscuți, în momentul acela, ca fiind autorități în domeniu. Printre cei care s-au raportat într-un fel sau altul – critic sau nu – la ideile lui Xenopol, îi amintim pe: E. Seillière, H. Rickert⁴⁵, Ch. Seignobos, A. Grotenfelt, N. Berr, A. Rambaud etc. Trebuie specificat și faptul că, deși în multe puncte viziunea lui Xenopol se învecinează cu cea a lui H. Rickert, cel dintâi nu a luat contact cu opera neokantianului decât după prima ediție a *Principiilor fundamentale...* Aprecierile lui Rickert, ca și observațiile critice raportate la relația individual–universal și la obiectivitatea cunoștinței istorice, sunt luate în considerație de către Xenopol în articole publicate în limba germană,

⁴² Al. Zub, *A.D. Xenopol. Biobibliografie*, București, ed. cit., p. 19.

⁴³ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, București, Editura Academiei, 1965, p. 182.

⁴⁴ R. Aron, *lucr. cit.*, p. 411.

⁴⁵ H. Rickert, *Les principes fondamentaux de l'histoire par A.D. Xenopol*, în „Historische Zeitschrift”, 86, 1901; Idem, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*, 5, Aufl., Tübingen J.C.B. Mohr, 1929.

precum și într-un capitol consacrat valorii în istorie, inserat în ediția a II-a, *Teoria istoriei* (1908). De altfel, în prima parte a lucrării aduce obiecții teoriei filosofului german, considerând că valoarea introduce în cunoaștere un criteriu subiectiv, în timp ce seria istorică pleacă de la observarea faptelor reale și a modului de a fi al acestora: „Nu noi suntem acei ce imaginăm partea statică și dinamică a lucrărilor, ci *materia* însăși posedă aceste două fețe, iar *spiritul, care e oglinda ei fidelă*, nu poate face altfel decât să reproducă prin gândire aceste două feluri de a fi ale realității, acel al repetiției și acel al succesiunii”⁴⁶. Dar nu numai contribuția filosofică în domeniu este valorificată de Xenopol, ci și idei, ipoteze și rezultate ale cercetării din geografie, astronomie, fizică, chimie, partea cea mai importantă deținând-o, bineînțeles, istoricii (Yves Guyot, Bernheim, Buckle, Camille Dreyfus, Ranke etc.). Dintre autorii români, Xenopol este foarte interesat de teoria undulațiunii universale a lui Vasile Conta, reminiscențe ideografice și conceptuale regăsindu-se, incontestabil, în propria sa teorie a seriilor.

Xenopol este gânditorul român care încheie, nu numai pe tărâmul istoriei și al teoriei acesteia, ci și al gândirii istorico-filosofice, un ciclu al manifestărilor de gen inițiat în perioada iluministă, cu precădere în opera lui Dimitrie Cantemir. Între operele celor doi se constituie, în linii mari, cultura națională modernă și, semnificativ, opera lui Xenopol prefigurează și încheie un ideal național (și cultural) care este prezent în toată această perioadă – desăvârșirea unității naționale. Dar, în același timp, teoria sa a seriilor istorice, serii care nu se încheie în momentul constatării lor, integrând epoci și traversând civilizații, constituie, pentru logica devenirii istorice, un instrument de lucru a cărui utilitate încă nu a fost îndeajuns de studiată (și recunoscută)⁴⁷. Proiectul xenopolian, departe de a-și fi epuizat resursele teoretice, se apropie de logica propusă de Ștefan Lupașcu, iar formula organizării seriale, în care „nu forma evenimentelor prezintă interes..., ci direcția generală a dezvoltării”, a fost readusă în actualitate, ideea „istoriei seriale” (Pierre Chaunu) redevenind în discuție, cel puțin prin una dintre valențele ei, încă neexploată – „prospectiva, năzuința istoricului de a cuprinde în sistemul său explicativ durată întreagă”⁴⁸.

⁴⁶ A.D. Xenopol, *La théorie de l'histoire*, ed. cit., p. 5.

⁴⁷ Referitor la cauzalitatea integrală de tip modern (și mecanicist) și experiența timpului în contextul epistemologic actual, se pune o altă problemă, care deschide noi perspective epistemologice, inclusiv postmoderne (Davidson, Sellars, Foucault), prezentă și în concepția lui D.D. Roșca (*Existența tragică*): „Științele naturii spirituale (morale, istorice) nu se vor putea constitui ca științe, scrie el (D.D. Roșca – n.n.), dacă nu vor constitui o noțiune de cauzalitate diferită de cea mecanică, care să nu mai elimine timpul din ecuația cunoașterii, timpul fiind unica substanță cu adevărat reală și constitutivă a formei de existență care este viața sufletească (stările de conștiință)”. Angela Botez, *Un secol de filosofie românească*, București, Editura Academiei, 2005, p. 340. Cauzalitatea în succesiune la Xenopol și consecințele ei epistemologice constituie un plus al acestei logici istorice (logica succesiunii), deoarece se aplică nu numai istoriei propriu-zise, ci tuturor fenomenelor în care evoluția (dezvoltarea) prevalează.

⁴⁸ Al. Zub, *Istorie și perspectivă în concepția lui A.D. Xenopol*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, XXXII, 1995, p. XVIII–XIX.